

EKONOMIE RODINY V PROMĚNÁCH ČASU, INSTITUCÍ A HODNOT

LUBOMÍR MLČOCH

KAROLINUM

Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot

Lubomír Mlčoch

Recenzovali:

Ing. Václav Klusoň, DrSc.

doc. PhDr. Ing. Marek Loužek, Ph.D.

prof. PhDr. Ivo Možný, CSc.

Redakce Petra Bílková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První dotisk prvního vydání

Na obálce je použit výřez obrazu Karla Škréty Podobizna řezače kamenů Dionysia Miseroniho

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

Text © Lubomír Mlčoch, 2014

Cover photo © Národní galerie v Praze, 2014

Photography © archiv autora, 2014

ISBN 978-80-246-2323-8

ISBN 978-80-246-2357-3 (online: pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Památce našich předků, budoucnosti našich vnuček a vnoučků

Autor se cítí být zavázán Národohospodářskému ústavu Josefa Hlávky
za poskytnutí daru, kterým podpořil vypracování této studie,
a všem třem recenzentům za jejich připomínky a kritické podněty

OBSAH

PODĚKOVÁNÍ -----	11
ÚVOD -----	13
1. RODINA JAKO „FIRMA“ SVÉHO DRUHU: POKUS O ZAHRNUTÍ INSTITUCE RODINY DO EKONOMIE -----	21
1.1 RODINA JAKO „PRODUKČNÍ FUNKCE“ -----	22
1.2 PODNIKATELSKÉ A ORGANIZAČNÍ FORMY RODINY A JEJÍ VLASTNICKÁ PRÁVA-----	25
1.3 ZAKLADATELSKÝ PLÁN RODINY: CÍLE A ČASOVÝ HORIZONT -----	27
1.4 SPECIFIČNOST LIDSKÝCH AKTIV A KRAJNÍ BODY SVĚTA PARTNERSKÝCH SMLUV -----	28
2. HRANICE MEZI RODINOU A TRHEM: TEORIE VERTIKÁLNÍ DEZINTEGRACE RODINY -----	33
2.1 NEROVNÁ SOUTĚŽ MEZI RODINOU A TRHEM -----	34
2.2 FÁZE PRŮMYSLOVÉ SPOLEČNOSTI: OD DOMÁČÍ VÝROBY K VÝROBĚ PRO NEOSOBNÍ TRH -----	34
2.3 ETAPA PŘEVODU SOCIÁLNÍCH SLUŽEB Z RODINY NA TRH, VČETNĚ TRHU ORGANIZOVANÉHO STÁTEM-----	37
2.4 BAUMOLOVA NEMOC: JEJÍ DIAGNÓZA, ROZŠÍŘENÍ A MUTACE -----	38

2.5	PŘEKROČENÉ ETICKÉ LIMITY: TRH VSTUPUJE PŘÍMO DO MANŽELSKÉHO SVAZKU -----	41
2.6	EVOLUCE INSTITUTE RODINY V DLOUHODOBÉ RETROSPEKTIVĚ -----	46
3.	NEOKLASICKÁ ČI IMPERIÁLNÍ EKONOMIE RODINY -----	49
3.1	VZNIK, ROZVINUTÍ A MEZE -----	49
3.2	VÝVOJOVÉ SCHÉMA VĚDECKÉ HYPOTÉZY IMPERIÁLNÍ EKONOMIE RODINY-----	52
3.3	PŘEKROČENÉ ETICKÉ LIMITY A EXCESY IMPERIÁLNÍ EKONOMIE RODINY-----	54
4.	TEORIE INSTITUCIONÁLNÍ ZMĚNY RODINY I: HYSTEREZE ZÁVISLOSTÍ KONZUMNÍ SPOLEČNOSTI -----	59
4.1	K METODOLOGII SOCIÁLNÍ DYNAMIKY INSTITUTE RODINY -----	59
4.2	RODINA DROGOVĚ ZÁVISLÁ NA SPOTŘEBĚ: HYSTEREZE POKUŠENÍ A TLAKŮ TRHU -----	63
4.3	VOLBY: ROZHODNUTÍ RODINY-DOMÁCNOSTI -----	68
4.4	RELATIVIZACE OPTIMALITY ROZHODNUTÍ OČIMA PSYCHOLOGŮ V EKONOMII -----	69
4.5	SPOTŘEBA V ZAJETÍ „KULTURY SVÁDĚNÍ“ -----	71
4.6	ONEMOCNĚNÍ ŽÁDOSTIVOSTÍ PO PENĚZÍCH A „MĚKNUTÍ“ ROZPOČTŮ RODIN -----	72
4.7	PŘETRVÁVAJÍCÍ ILUZE SUVERÉNNÍ VOLBY RODINY -----	75
5.	TEORIE INSTITUCIONÁLNÍ ZMĚNY RODINY II: HYSTEREZE ZÁVISLOSTÍ RODINY NA POMOCI STÁTU -----	77
5.1	SOCIÁLNÍ DYNAMIKA RODINY STIMULOVANÁ AKTIVITAMI SOCIÁLNÍHO STÁTU -----	77
5.2	VOLBY: ROZHODNUTÍ STÁTU O RODINĚ A PRO RODINU (<i>FAMILY PUBLIC CHOICE</i>) -----	81
5.3	PŘECHOD K RODINĚ OBOU ZAMĚSTNANÝCH RODIČŮ -----	83
5.4	PARADOX PROCESU <i>PRYČ OD RODINY</i> -----	84
5.5	FÁZE FINANCIÁLNÍ RODINY A ZADLUŽOVÁNÍ STÁTU -----	85
5.6	DILEMA DVOU DLUHŮ: VEŘEJNÝCH FINANČÍ A LIDSKÉHO KAPITÁLU -----	86
5.7	DLUHOVÁ PAST: „ZADRHNUTÁ SMYČKA“ HYSTEREZE ZÁVISLOSTÍ RODINY -----	87
6.	NĚKTERÉ RODINNÉ DŮVODY KOMUNISTICKÉ, SAMETOVÉ A LIBERÁLNÍ REVOLUCE -----	89
6.1	AMBIVALENCE VZTAHU MINULÉHO REŽIMU VŮČI RODINĚ-----	92

6.2	MORÁLNĚ-FILOZOFICKÉ A DEMOGRAFICKÉ DŮSLEDKY SOCIALISTICKÝCH POLITIK RODINY-----	97
6.3	SPEKTRUM ROZDÍLNÝCH NÁZORŮ NA NÁŠ DOSAVADNÍ I BUDOUCÍ POPULAČNÍ VÝVOJ -----	100
7.	KOMPARACE IDEÁLNÍCH TYPŮ PRORODINNÝCH POLITIK V EVROPSKO-AMERICKÉM KONTEXTU -----	105
7.1	LIBERÁLNÍ BRITSKÁ PODPORA RODINY -----	107
7.2	AMERICKÝ NEOKONZERVATIVNÍ RELIGIÓZNÍ MODEL -----	109
7.3	KONZERVATIVNÍ KONTINENTÁLNÍ PROFAMILISMUS (NA PŘÍKLADU NĚMECKA)-----	112
7.4	MEDITERÁNNÍ MODEL TRADIČNÍ RODINY -----	115
7.5	SKANDINÁVSKÝ SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKÝ DEFAMILISMUS ----	117
7.6	FRANCOUZSKÁ TRŽNĚ KONFORMNÍ STÁTNÍ PODPORA RODINY JAKO INSTITUTE -----	119
8.	RODINA A ZABEZPEČOVÁNÍ SE NA STÁŘÍ: PENZE JAKO „SUBSTITUTE DĚTÍ KAPITÁLEM“ -----	123
8.1	PROBLÉM MEZIGENERAČNÍ SOLIDARITY V RODINĚ A V MAKROEKONOMICKÉM POHLEDU -----	125
8.2	DŮSLEDKY KONZUMU NA ÚKOR AMORTIZACE AKTIV FINANCI, LIDSKÉHO KAPITÁLU A DŮVĚRY-----	128
8.3	PENZIJNÍ SYSTÉMY V KRIZI SOLIDARITY A DŮVĚRY A PO „ROZVODU“ PRÁCE A KAPITÁLU -----	133
8.4	DĚTI JAKO VYSOCE SPECIFICKÝ INVESTIČNÍ STATEK S OMEZENOU MÍROU SUBSTITUTE -----	137
9.	METAEKONOMIE: OTÁZKY STOJÍCÍ PŘED A ZA VÝZKUMEM RODINY -----	141
9.1	ENGLIŠOVY MYŠLENKOVÉ ŘÁDY A POSTUP „VÝROBY“ DÍTĚTĚ AŽ K DODÁNÍ NA TRH PRÁCE -----	142
9.2	METAETIKA KAPITALISMU A OMYLY SOCIOBIOLOGIE: PETER KOSLOWSKI A JAMES M. BUCHANAN -----	149
9.3	EX ORIENTE LUX (I): TEOLOGIE TOMÁŠE ŠPIDLÍKA A SUVERÉNNÍ SPOTŘEBITEL EKONOMIE -----	152
9.4	EX ORIENTE LUX (II): INFUZE ČERSTVÝCH MYŠLENEK (NE)ZNÁMÉHO RAIMONA PANIKKARA-----	157
	ZÁVĚR -----	163
	EPILOG: ODKAZ JOSEFA HLÁVKY ČESKÉ RODINĚ V AKTIVECH VIDITELNÝCH I NEVIDITELNÝCH -----	171

SUMMARY -----	175
BIBLIOGRAFIE -----	177
PŘÍLOHY -----	185
I. LÁSKA NEJVYŠŠÍM DAREM: LÁSKA A POZNÁNÍ -----	185
II. POZNÁNÍ A JEHO FORMA ODPOVÍDAJÍCÍ POVAZE TÉMATU RODINY -----	186
III. NECHŤ „DVA JSOU JAKO JEDEN“: PRAVÉ ŠTĚSTÍ SPOČÍVÁ V RŮSTU VZTAHU -----	187
IV. LIDSKÝ ZÁRODEK ČILI EMBRYO, FETUS ČILI PLOD LÁSKY A PŘEDMĚT EKONOMICKÉHO KALKULU -----	188
V. DOMOV A RODINNÝ STŮL -----	190
VI. BÁSEŇ STARÉ, PROTIVNÉ ŽENSKÉ -----	190
VII. JOSEF HLÁVKA A JEHO POSELSTVÍ DNEŠKU -----	191

PODĚKOVÁNÍ

Mé poděkování patří Nadání Josefa, Marie a Zdenky Hlávkových za poskytnutí stipendia, kterým podpořilo vznik této studie a můj výzkum již opakovaně.

Na počátku mého zaměření na téma ekonomie rodiny stálo více inspirátorů, a jim všem patří rovněž můj dík. Ing. Mgr. Marii Oujezdské, dnešní ředitelce Národního centra pro rodinu, JUDr. Bedřichu Vymětalíkovi, emeritnímu členovi Pontifical Academy of Social Sciences, Ing. Václavu Klusoňovi, DrSc., mému někdejšímu šéfovi a příteli po návratu do akademického výzkumu před pětadvaceti lety – abych jmenoval alespoň ty, jimž vděčím nejvíce za „popostrčení“ k tématu. V průběhu let jsem získával cenné rady od představitelů oborů mimo svou vlastní ekonomickou profesi; jmenuji alespoň nestora české demografie prof. Ing. Zdeňka Pavlíka, DrSc., který mi poskytl důležité prameny pro mou vůbec první studii o rodině, také díky němu jsem se seznámil blíže s katedrou, která již po léta garantuje studium ekonomie a demografie s naším Institutem ekonomických studií na Fakultě sociálních věd. Nestor české bioetiky a etiky medicíny doc. MUDr. Petr Hach, CSc., rovněž kolega z Univerzity Karlovy, se mnou vedl přátelské debaty o otázkách mně odborně vzdálených. V této oblasti příliš žhavé pro jinak univerzální princip platný pro kolegiální diskurz – tedy aby byl veden „sine ira et studio“ – jsem čerpal i z rad dalších, kteří dávají přednost poděkování soukromému. Za cenné myšlenky vděčím PhDr. Josefu Zemanovi; emeritní ředitel Národního centra pro rodinu má poklad zkušeností z let vedení manželské poradny. V širších souvislostech pro mne bylo inspirací životní úsilí křesťanského sociálního

etika a teologa profesora Jakuba S. Trojana v promýšlení souvislostí mezi světy víry a vědy.

Ve vlastní obci ekonomické bych měl uvést inspiraci knihou *Ekonomie dobra a zla* jednoho z mých někdejších studentů Tomáše Sedláčka. Má studie se rodila v době, kdy však Tomášovi ještě nehrozila sláva, ale kdy naopak utrpěl debakl s první verzí své knihy, dnes bestselleru. Právě tato porážka, navíc „na domácím hřišti“, byla pobídkou pro zdokonalení autorovy argumentace, a mne tehdy jen utvrdila v přesvědčení, že má studie o rodině musí být promýšlena v oboru ekonomie dobra a zla. Jakmile do ekonomie explicitě vpustíme *bonum* a *malum*, nezbytně vzniká otázka kdysi v politické ekonomii samozřejmá – tedy „cui bono?“ a „cui malo?“. Ekonomie rodiny je psána ve prospěch rodiny, *pro familia*, navíc s argumentací, že jde současně o *bonum commune*, společné dobro každé společnosti. V ekonomii rodiny je *malum* snad až fatální hrozbou pro člověka.

Všem jmenovaným osobnostem patří můj dík za inspirace a postřehy, případné omyly jdou ovšem na moji hlavu.

Rád bych poděkoval také svým dcerám Jaroslavě a Jitce: Jarce za technickou asistenci při přípravě studie a Jitce za zprostředkovávání alespoň něčeho z oné bohaté zkušenosti, kterou jí přinášelo jedenáct let asistence u nezapomenutelného profesora Zdeňka Matějčka. Zeleným stromem života mi ovšem byly i obě jejich rodiny.

A mému poděkování by scházelo to hlavní, kdybych alespoň nezmínil svou vděčnost své milé ženě Arnoštce, která mi dala tu šanci a trpěla nejen mé noční strašení, ale i nenaslouchání pro úlety mých myšlenek do dálav teoretické ekonomie rodiny, a to i tehdy, když šlo o starosti každodenní rodinné praxe, kterou tak velkoryse už po léta bere na sebe.

ÚVOD

OD PRAVIDEL VEDENÍ DOMU K RODINĚ JAKO EXTERNALITĚ EKONOMICKÉHO SYSTÉMU: RODINA JAKO INSTITUTE V DLOUHODOBÉ EVOLUCI EKONOMICKÉHO SYSTÉMU

Ženu statečnou kdo nalezne? Je daleko cennější než perly. Srdce jejího muže na ni spoléhá a nepostrádá kořist. Prokazuje mu jen dobro a žádné zlo po celý svůj život. Stará se o vlnu a o len, pracuje s chutí vlastníma rukama (...). Ještě za noci vstává dát potravu svému domu a příkazy služkám. (...) Okusí, jak je dobré její podnikání, její svítilna nehasne ani v noci. (...) Pozorně sleduje chod svého domu. Dlaň má otevřenou pro utištěného a ruce vztahuje k ubožáku. Síla a důstojnost je jejím šatem, s úsměvem hledí vstříc příštím dnům (...). Její synové povstávají a blahořečí jí, též její manžel ji chválí (...), žena, jež se bojí Hospodina, dojde chvály.

Z moudrosti knihy Přísloví starých Izraelitů, tisíciletí před Kristem

ÚVOD ZÁMĚRNĚ PONĚKUD OSOBNÍ

K této monografii přispělo několik zdrojů a podnětů; jak zevnějšku, tak jako důsledek časových souvislostí osobních, profesních i rodinné povahy. V roce 2003 jsem ukončil šestileté působení ve funkci děkana fakulty a jeden semestr

studijního volna byl pro mne příležitostí k rozvaze jak výzkumně naložit s uvolněním od závazků administrativního rázu. Někdy v té době mi dnešní ředitelka Národního centra pro rodinu Mgr. Ing. Marie Oujezdská v rozhovoru položila otázku, která nemohla nebýt míněna i jako výzva. Otázka zněla, proč se u nás žádný ekonom nezabývá tématem rodiny. Natolik jsem byl obeznámen s českou obcí ekonomickou, že jsem musel připustit relevanci této otázky. (Teprve dodatečně jsem se dovídal, že v té době se neoklasické teorii rodiny a populace začal věnovat dnešní doc. Marek Loužek, mj. s podporou Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky.) O rok později Institut ekonomických studií FSV UK spolu s Českou společností ekonomickou uspořádal v Opletalově 26 seminář k mému životnímu jubileu, jež ještě přednedávnem bývalo mezníkem odchodu do penze. Proslov *Ekonomie a úděl člověka* připravený pro tuto příležitost byl již začátkem životního profesního bilancování a jeho „rodinného směřování“. O další rok později jsem byl pozván jako „invited speaker“ na výroční zasedání Pontifical Academy of Social Sciences, jehož tématem bylo mizející mládí. Zprávu o demografii a situaci rodiny v zemích střední a východní Evropy – donedávna socialistických, nyní procházejících transformací i v této sféře – jsem v Římě prezentoval dva dny poté, kdy by se má matka dožila sta let. Její nedožitě jubileum mne – v souvislosti s tématem konference i mého příspěvku – povzbudilo k osobní připomínce a vyjádření vděčnosti mým rodičům, že mi bylo dopřáno narodit se jako sedmé dítě z devíti – vzpomenu-li i malého bratříčka, který zemřel krátce po narození, a to za války, jejíž konec ještě nebyl v dohledu. Mír ale rodiče už jistě čekali, jak tomu napovídá i jméno, které mi při křtu dali do vínku.

Hans Tietmayer, někdejší šéf Bundesbanky a člen Akademie za Spolkovou republiku Německo, mne pak v neformální debatě trumfnul: on, který se právě dožil 80 let, pochází z rodiny s jedenácti dětmi. Nemohlo být výraznějšího poukazu k tomu, jak zásadními proměnami prošla instituce rodiny během pouhé jedné „střední doby dožití“, a to dokonce v evropských společnostech s napohled velice odlišnými ekonomickými a politickými systémy (viz Mlčoch, 2006).

Fakultní výzkumný záměr, k jehož zaměření patřily i otázky konvergence ekonomiky ČR ke skupině vyspělejších zemí původní EU, mne přivedl k výzkumu na poli nové školy „ekonomie štěstí“, jež strategii „dohnat“ klade zásadní otázky po smyslu: Easterlinův paradox štěstí, podle něhož dnešní bohaté společnosti přestávají splňovat zdánlivě samozřejmou korelaci mezi objektivně měřitelným blahobytem, za jaký považují ekonomové hrubý domácí produkt na hlavu, a subjektivně vnímaným štěstím. A na negativní bilanci tohoto vývoje má svůj podíl „negativní komponenta štěstí“, jíž je obtížná slučitelnost rodinného života a zaměstnání.

Rodina je Achillovou patou společností doby pozdní v celé Evropě. Pro ekonomicky nejsilnější stát EU, Německo, tento obraz použil prof. Manfred Spieker (viz Spieker, 1996, orig. 1994), ale původním autorem podobenství je F. X. Kaufmann, lze ho nalézt už ve sborníku k 40. výročí německého sociálně-tržního

hospodářství (1989). Rodinu jako Achillovu patu potvrdila i celoevropská konference o rodině, již uspořádala ČR v době svého předsednictví EU v únoru 2009, tedy o 20 let později. Konference byla vysoce hodnocena účastníky samotnými; to, aby učinila z rodiny prioritu pro jejich vlády, však mohla dokázat jen velice nesnadno, a v tom se ani organizátorská země neukázala být výjimkou. Ostatně samotná Evropská komise tlačila na to, aby konference měla rodinu jako předmět svého zájmu jen utilitárně – z hlediska fungování trhu práce. Achillova pata nás všechny tlačí dál, jen v různé míře. A právě tyto rozdíly mohou být zdrojem poučení pro hledání východisek. Toto hledání je naléhavé, příměr s Achillovou patou je v tomto smyslu hluboký: máme-li věřit antické řecké báji, šlo o smrtelně zranitelné místo i pro toho bájněho bohatýra. Výzva je to naléhavá a její řešení nesnadné.

Pokusím se ukázat, že obtíže v přepnutí „společenských přepínačů“, jež by z rodiny udělaly prioritu naší civilizace, spočívají v tom, že se musíme vracet v historii hodně daleko zpátky, dokonce před vznik ekonomie jako vědy. Při seznamování se s *family economics* neoklasické či chicagské školy jsem mimořádně konfrontoval tuto teorii i se svou vlastní životní zkušeností, a to nejen z rodiny, v níž mi bylo dopřáno se narodit – zcela proti racionálním očekávaním kalkulovaného užítu z mého narození –, ale už také ze své vlastní rodiny. A tato zkušenost utilitarismus beckerovského přístupu rovněž nepotvrzovala. Studentská láska a ještě studentské manželství, jeho ztroskotání už se dvěma dospívajícími dcerami, šest let života občansky rozvedeného, obnova téhož manželství a následující dvě dekády jeho šťastnější podoby, nic z toho nepotvrzovalo ekonomickou teorii sňatkových trhů, racionálního kalkulu rozvodu a opakovaného manželství. V žádném z těchto uzlových a ne úplně snadných rozhodovacích uzlů nešlo o peníze, rozhodně ne v první řadě, ale dokonce ani v druhé. Ne snad že by se tyto peripetie mohly obejít bez ekonomie, ale pekuniární či majetkové souvislosti byly už jen důsledky rozhodnutí, nikoli motivacemi k nim. Vždy šlo o víc, a to na obou stranách nabídky a poptávky či smluvních stran. A má osobní víra mne vede k dovětku – díky Bohu.

Vědecký přístup jistě nestaví na singularitách individuální životní zkušenosti. Ovšem pokud je tato zkušenost v rozporu s „pravidelnostmi“ či dokonce „zákonitostmi“ teorie, je to důvod ke zkoumání příčin a k hledání řešení. To může spočívat v detailnějším rozvoji teorie a subtilnějším modelu, který by dokázal zahrnout a vysvětlit i singularitu, dosud vymykající se z dané teorie. Nebo – a to je úkol daleko složitější – je třeba navrhnout změnu paradigma teorie, aby byla s to obecněji popisovat a vysvětlovat sociální jevy. Jsem přesvědčen, že pro *family economics* a její další evoluci už zbývá jen ta druhá cesta. Ta první už vyčerpala své možnosti; přehledová jubilejní studie k výročí Beckerova *Pojednání o rodině* (Becker, 1981) končí fakticky bezradností a neurčitostí – modely jsou stále heterogennější a stále méně stabilní (Lundberg, Pollak, 2007).

Kromě osobní motivace rodinného původu je zde tedy náročná výzva ve vědeckém slova smyslu. Jen tak máme šanci z neuralgického zdroje úpadku (decay) buržoazní společnosti (Schumpeter, 2002, původně 1942), či méně emocionálně ze závisle proměnné či externality ekonomického systému (Zamagni, 2005; Sivková, 2011) učinit sociálně soudržnou a ekonomicky konkurenceschopnou základní buňku společnosti.

K POUŽITÉ METODOLOGII

Etymologie slova ekonomie nás vrací rovněž do starého Řecka, a tam také začínají *Dějiny ekonomického myšlení*, velké dílo mého předčasně zemřelého kolegy, profesora Milana Sojky (Sojka, 2011). Název disciplíny, jíž jsme se upsali, pochází od Xenofonta, který žil šest století po neznámém izraelském autorovi *Příslloví o ženě statečné*, které je mottem této vstupní kapitoly a svým způsobem i celé knihy (tedy ve 4. století před Kristem):

oikos – dům

nomos – pravidlo, zákon

oikonomikos – pravidla pro vedení domácího hospodářství, správné vedení domu, dokonce péče o oikos

(Průka, 2009)

Moderní ekonomie jako věda už ovšem takto svůj smysl nechápe – jinak by název školy institucionální ekonomie byl pleonasmem (užitím více slov než je třeba). Institute jsou dnes chápány zcela obecně jako pravidla. Rovněž škola *family economics* v dnes dominující anglosaské ekonomii by byla pleonasmem, neboť v Sokratových názorech tlumočených Xenofontem splývá vedení domu a rodiny v jedno, manželka hraje ve správě domu a péči o dům v antickém Řecku roli rovnocennou s mužem, zcela v souladu s uznáním až apoteózou statečné ženy ve staré židovské tradici. I pro tento druhý zdroj dnešní evropské kultury měl dům po tisíciletí mnohovýznam, zahrnoval jednotu obydlí, majetku, široce založenou rodinu včetně „dědictví otců“, společenství víry i způsob života a vedení hospodářství.

Křesťanství navázalo na oba zdroje předchozí; zrodilo se z židovství a přešlo do převládající kultury řecké. Z té se díky misii Konstantina a Metoděje dostalo k našim předkům (loni jsme si připomněli 1150. výročí). Dům zůstával symbolem příbytku rodiny, dědictvím předků, znamenal symbiózu duchovnosti, domova i zvykově tradičního způsobu vedení a správy domácího hospodářství. Co je podstatné pro naši argumentaci, to vyjádřil M. Průka takto: „[...] vedle mnohých rozdílů, sahajících od odlišné hmotné kultury až po odlišné myšlenkové a duchovní pozadí, je tomuto životu v domě v podstatě po celé toto rozsáhlé

období vlastní jakási integrita domu, společenství a místa“ (Průka, o.c., s. 81). Rozsáhlým obdobím je míněna celá antika, středověk, raný novověk – a s odkazem na argumentaci Le Goffa o dlouhém středověku (a zvláště pro kulturu naší střední Evropy) trvajícím až do poloviny 19. století (tamtéž, s. 41, 81). A pokud jde o kulturu života na venkově v některých našich regionech, dlouhý středověk v *oikos nomikos* přetrval v našich podmínkách v mnohém až do specificky pojaté modernizace reálného socialismu. Kráčmer v etnografii a folkloristice mého rodného kraje toto dokládá v obrazech života na hanáckém venkově před pouhým jedním „středním věkem dožití“ (viz Kráčmer, 2004). A něco z toho ještě pamatuji sám ze svého vlastního raného dětství.

Významný křesťanský sociolog Bedřich Vašek působící v tomtéž kraji však už po první světové válce analyzuje rozklad těchto dávných archaických způsobů života a vedení domu v důsledku změn vyvolaných průmyslovou revolucí a urbanizací v knize *Rodina 20. století* (Olomouc 1924). Tento proces započal v jádru evropské civilizace mnohem dříve a je spojen se vznikem moderní vědy a především ekonomie jako vědy. W. Petty a zejména „otec“ moderní politické ekonomie Adam Smith hledali a našli zdroj bohatství národů ve společenské dělbě práce a specializaci, nejprve manufakturní a poté tovární výroby. „Dům se na pozadí těchto proměn stává pouhou ‚stavbou‘, která od dob průmyslové revoluce odděluje taktéž funkce bydlení a práce, dosud nerozlučně spjaté“ (Průka, o.c., s. 93).

Ekonomie rodiny (*family economics*) je jednou z nových škol široce rozvětvené ekonomické teorie. Od pionýrských studií Gary Beckera se za ta tři desetiletí i tato škola rozvětvila a kromě imperiálního směru zahrnuje i přístupy institucionální ekonomie a studie na pomezí více disciplín (populační ekonomie, demografie, sociologie, sociální psychologie, již zmíněná *science of happiness*, čili ekonomie štěstí). Aplikovaná podoba teorie pak zasahuje do veřejné a sociální politiky. Ta zůstává ve většině zemí stále v národním rámci, a to i v zemích Evropské unie. Rodina jako jedna ze základních institucí každé společnosti prodělává i u nás v posledních dvaadvaceti letech závažné proměny s vážnými důsledky pro život společnosti i ekonomiky. Podpora Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových povzbudila můj výzkumný záměr zpracovat toto důležité a komplexní téma syntetickým způsobem v podobě monografie. Byl jsem veden vírou, že domýšlení celkových souvislostí na základě již několika publikovaných příspěvků s tematikou ekonomie rodiny může být pro mne další, osobně zajímavou výzvou. A také mne posilovala důvěra, že práce monografické povahy slibuje synergický efekt v dílčích statích těžko dostupný.

Přístup k řešení problematiky ekonomie rodiny, který volím, je svou povahou neimperální, je dokonce kritikou vědeckého redukcionismu imperiální ekonomie rodiny. Stavím na nových institucionálních směrech (Coase, Williamson) včetně teorie institucionální změny (North), přičemž do výzkumu institucí zahrnuji nejen „tvrdé“ právní, ale i „měkké“ přístupy deskriptivní i normativní

etiky a teorie hodnot. Zdroj inspirace hledám také v psychologických školách v ekonomii (Frey, Kahneman), v ekonomii štěstí (Easterlin, Lane) a v sociálním učení křesťanských ekonomů (Zamagni, Bruni).

Evoluční politická ekonomie dává příležitost k užití postupů obecné teorie systémů, a odhaluje tak působení zpětnovazebních mechanismů v dynamice společenských změn, jež hluboce ovlivnily a dále ovlivňují prastarou instituci rodiny. Kybernetika je transdisciplinární vědou, která se zabývá komplexními systémy – stejně jako ekonomie – ale přece jen z odlišné perspektivy. Zatímco hlavní proud ekonomie dál staví na teorii všeobecné tržní rovnováhy, kybernetická perspektiva sleduje nerovnovážný vývoj v systémech – homeostatickou nerovnováhu –, a odhaluje tak zdroje rizik nekontrolovaného zrychlení či zesílení výstupů systému, potenciálně ohrožujících i systém sám. Hystereze – hysterezní smyčka – je obecný pojem používaný v různých vědách: fyzice, biologii i v odlišných významech, ale vždy jde o mechanismy zpětné vazby (feedback). Použití této perspektivy ve společenských systémech je vzácnější, ale ze sesterských oborů se teoretický ekonom dovídá, že i tací jako Talcott Parsons v sociologii či George Leonard v psychologii věřili na výzkumný potenciál těchto přístupů v oblasti svého zájmu.

V ekonomii mého mládí vzbudila pozornost publikace *Kybernetika v ekonomii* Oldřicha Kýna a Pavla Pelikána, o něco starších kolegů z doby pražského jara. V 60. letech už u nás nehrozilo škatulkování kybernetiky mezi „buržoazní pavědy“ jako tomu bylo o desetiletí předtím. Nicméně oba protagonisté kybernetiky v ekonomii po roce 1968 emigrovali, oba se prosadili v USA (Pelikán i ve Francii a Švédsku). Přes odlišné původní vzdělání a možnosti svobodné společnosti však cestou kybernetiky v ekonomii nepokračovali. V zahraničí činili takové pokusy Oskar Lange a Stafford Beer. Oskar Lange se sice hlásil k marxistické ekonomii, ale jeho renomé na Západě mu dovolovalo psát i v Polsku texty jako *Celek a vývoj ve světle kybernetiky*. Kniha Stafforda Beera *Kybernetika a řízení*, přeložená u nás v roce 1966, byla také takovým pokusem o užití metod kybernetiky v ekonomii a managementu, ale ekonomie se nakonec vydala spíše cestou teorie her. Institucionální ekonomie sice přispěla teorií institucionální změny a principy *path dependency* a *past dependency*, jež v tom nejjobecnějším smyslu splňují i vymezení hystereze, totiž že stavy systému závisí na stavech předchozích a na historii vstupů, avšak někdejší hospodářský historik Douglas North pracuje s dynamikou změny jinak. Také pokusy o simulaci hospodářských systémů, s nimiž v téže době nezralých malin začal Jay Forrester na MIT, se neukázaly jako příliš nadějně a také jejich aplikační pole směřovalo jiným směrem než k rodině (*industrial dynamics*).

Docela jinak je tomu u aplikací kybernetiky v psychologii, kde se studují procesy učení a poznávání, adaptace a psychologických závislostí. A to platí potenciálně i v psychologii a v ekonomii, a nejen tam. Antony Giddens ve své monografii o proměnách intimity (sexuality, lásky a erotiky v moderních spo-

lečnostech) pojednává mj. i o závislosti na lásce a sexu jen jako o jedné ze stále pestřejších a relativně čtenějších podob závislosti dnešního člověka (Giddens, 2012). To mne inspirovalo k pokusu o postižení dynamiky proměn rodiny jako instituce za použití principu pozitivní zpětné vazby. Teprve dodatečně jsem zaznamenal podporu pro takový přístup v publikaci o zkušenosti s trhem (Lane: Market Experience). Pozitivní zpětná vazba je zde užita jako metoda pracující s homeostatickou nerovnováhou ohrožující existenci rodiny ze dvou zdrojů aktivačních stimulů: ty první, primární, produkuje trh sám, zdrojem těch druhých je sociální stát, či lépe v tomto kontextu État Providence (Stát prozřetelnosti) pravidly a politikami svých úřadů.

Proměny role rodiny ve společnosti a ekonomice doby pozdní mají své společné zákonitosti v celém našem civilizačním okruhu; přesto však diferenciaci veřejných a sociálních politik v různých zemích si vyžaduje i studium spadající do předmětu komparativních ekonomických systémů. Použití termínu zákonitost si však v našem kontextu vyžaduje další metodologické zpřesnění. V souvislosti s kybernetikou a jejími aplikacemi se hovoří o tzv. kruhové kauzalitě (*circular causality*), jako podmínce nutné a současně postačující pro použití této metodologie. Někteří nadšenci pro aplikaci kybernetiky na zkoumání společenských systémů v této cestě vidí šanci na přibližování se věd o člověku a věd o společnosti vědám přírodním. Tato otázka se mi jeví jako natolik klíčová, že ji hodlám věnovat jednu samostatnou kapitolu. Na monografii o rodině jsem začal pracovat v roce, kdy uplynulo 50 let od smrti největšího českého národohospodáře Karla Engliše. Z jeho díla mne však v této souvislosti inspirovaly jeho úvahy spadající do logiky a noetiky, věd kognitivních. Jeho jasné odlišení myšlenkových řádů ontologických, teleologických a normologických klade otazník nad klíčovým pojmem kruhové kauzality pro cílově se chovajícího člověka; namísto by byl spíše princip kruhové teleologie, čili pokračující závislosti v jakémsi začarovaném kruhu (*circle vitious – circulus vitiosus*).

Magisterský kurz etiky a ekonomie, který na Institutu ekonomických studií FSV UK přednáším již více než půldruhého desetiletí, mne v souvislosti s výzkumným tématem rodiny přivedl k jiným oblastem aplikované etiky, jinak už velice vzdálených mé profesi teoretického ekonoma, k otázkám bioetiky a etiky lékařských věd. Konečně, a to nejen jako výraz vděčnosti, bych chtěl vyzvednout ve studii na příslušném místě i roli a význam rodiny, jak je lze dedukovat ze života a díla velkého českého mecenáše Josefa Hlávky. Nejde totiž o nic méně než o životní a živoucí vzor chápání rodiny v její transcendentní dimenzi.

KONCEPCE A STRUKTURA KNIHY

Ambicí knihy je pokus o integraci rodiny do ekonomické teorie konzistentním způsobem. Rodina je dosud „externalitou ekonomického systému“ (Zamagni,